

Estudis Castellonencs

Núm. 2 (2a època) 2017-2018. Pp. 147-173

ISSN: 1130-8788

CRISTIAN PARDO NÀCHER

Universitat de València

La transició dels assuts de fusta als de pedra picada i argamassa: el complex cas de Castelló-Almassora (1519-1673)

Resum

El present article tracta d'explicar l'evolució històrica dels diferents assuts que van tenir les institucions de reg de Castelló i Almassora durant els segles XVI i XVII. D'aquesta manera es pretén desvetllar quants assuts diferents van arribar a construir-se, quines van ser les seues dates extremes, on van ser situats cada vegada, quins foren els seus constructors i quins foren els materials i les tècniques emprats per aquests. D'altra banda, també s'analitzarà la manera en què ambdues institucions feien front a les diferents circumstàncies de crisis sorgides en aquells segles, ja fos a causa de les destruccions ocasionades per les grans riuades, a les divergències que pogueren sorgir amb els constructors o a les pretensions de Borriana per a evitar que Castelló i Almassora construïren assuts de pedra.

Paraules clau

Assuts, tècnica hidràulica, obres civils, institucions de reg, Millars.

Abstract

The article presents the historical evolution of the different dams that were built by the irrigation institutions of Castelló and Almassora at 16th and 17th centuries. So, it will be tried to reveal how many different dams there were, who were their builders, and what were the materials and the techniques used by them. Moreover, it will analyze the solutions used against crisis situations during the construction process.

Key words

Dams, hydraulic techniques, civil constructions, irrigation institutions, Millars.

INTRODUCCIÓ

Els assuts o preses de derivació són un dels elements hidràulics més importants de qualsevol sistema d'irrigació, doncs donen pas al seu punt d'origen i, per tant, esdevenen una peça clau a l'hora d'aconseguir un correcte aprofitament de les aigües dels rius. Per aquest motiu, no és d'estranyar que les institucions de reg valencianes no escatimaren esforços per tal que aquests s'anaren millorant amb la incorporació progressiva de novetats hidràuliques.

Malauradament, les peculiaritats climàtiques del litoral mediterrani, amb fortes riuades a les estacions de primavera i tardor, feien que la conservació d'aquests elements hidràulics es complicés, ja que era habitual que les grans inundacions causaren danys de diferents magnituds als assuts. Front a aquest hàndicap, les institucions de reg tractaren de millorar tècnicament les seues preses de derivació per tal de fer-les més resistents a les riuades. Una d'aquestes millores era la substitució progressiva dels assuts elaborats amb fustes i estaques per altres més complexos que eren fabricats amb argamassa i pedra picada.

Des de finals del segle xv, i durant tota l'època foral valenciana, són moltes les institucions de reg mediterrànies que aniran efectuant aquesta millora tècnica mitjançant la contractació de mestres pedrapiquers (Aparici, 2006 i Vidal, 2006). Una acció que, en moltes ocasions, estava relacionada o formava part de projectes de major escala destinats a millorar en gran mesura la xarxa d'irrigació, especialment en temps de prosperitat econòmica com ho fou, per exemple, gran part del segle xvi (Bernabé, 1995 i 2011). Aquestes millores tècniques presenten una casuística molt rica

i variada a tota la façana litoral mediterrània, però, malauradament, a dia de hui és prompte per a tenir una visió de conjunt. És per això que hem considerat necessària la realització d'un estudi que analitzés un dels casos més complexos i prolongats en el temps, alhora que desconeguts, de tot el País Valencià: l'assut de Castelló-Almassora.

Aquest assut es troba en el macrosistema d'irrigació de la Plana, en el riu Millars, i històricament estava compost per tres assuts principals, que d'oest a est foren: el de Vila-real, el de Castelló-Almassora i el de Borriana-Nules, derivant el primer i el tercer al marge sud del riu, i el segon al marge nord (Obiol, 1985; Guinot i Selma, 2002). D'entre tots aquests, l'exemple més estudiat i conegut ha sigut el de Vila-real, ja que Roman (2000) va descriure el seu manteniment comunitari durant la baixa edat mitjana, quan encara estava format per fustes, i Aparici (2006: 149) va poder contextualitzar la seua primerenca transició a la pedra picada en 1468, quan es va contractar el pedrapiquer biscaí, Rodrigo Marquina. Aquest assut, tot i que també sofria fortes destrosses durant les inundacions, mai alteraria el seu emplaçament de manera destacada.

L'assut de Castelló-Almassora, per la seua banda, és un cas totalment oposat al de Vila-real per dos motius: el primer és la seua major vulnerabilitat, pel fet d'estar pròxim a una ubicació geogràfica més complexa. Efectivament, al situar-se prop del lloc on es trobava la rambla de la Vidua amb el riu Millars rebia amb doble força les investides de les riuades, motiu pel qual va estar canviant en diverses ocasions no sols d'ubicació, sinó també de materials, alternant intents fallits de pedra picada amb solucions temporals mitjançant la fusta. Un segon tret diferenciador és precisament la confusió que aquesta circumstància de continu canvi ha generat historiogràficament, especialment a causa de les descripcions vuitcentistes de Jaubert de Passá (1844) i Madoz (1850), els quals atribuiren erròniament moltes de les obres que ací seran estudiades a l'època andalusina, i més concretament les del segle XVII.

Dit açò, el present article tractarà de realitzar un buidat de la documentació custodiada en l'Arxiu Municipal de Castelló amb l'objectiu de plantejar una relació sumària de l'evolució històrica de l'assut de Castelló-Almassora durant els segles XVI i XVII. Aquest exercici tractarà de desvetllar quants assuts diferents es van arribar a construir realment, quines foren les seues dades extremes, on van estar ubicats cada cop, quins van ser els seus constructors i quins materials i tècniques hi van emprar. D'altra banda, també es tractarà d'analitzar la manera en què les institucions de reg de Castelló i Almassora feien front a les diferents circumstàncies de crisi que van anar sorgint durant aquests segles, ja fos per tal de recuperar-se de les destruccions ocasionades per les grans riuades, de les divergències amb els constructors o de les pretensions de les altres institucions de reg d'aigües avall que pogueren veure els assuts de pedra picada com una amenaça.

L'ASSUT DEL CASTELL

La Concòrdia de 1519

Per al cas de l'assut de Castelló i Almassora, l'origen del procés de transformació de l'assut *medieval*, de fusta, per un *modern* de pedra picada, estava molt condicionat pel fet que dues institucions de reg independents compartien el punt de presa de l'aigua. És aquest el motiu pel qual no podia iniciar-se el procediment d'altra manera que no fóra mitjançant el signat d'una concòrdia entre ambdues institucions. Aquesta concòrdia data del 18 de juliol de 1519 (Gimeno Michavila, 1984: 173 i 342-343) i el seu objectiu principal era el d'establir la manera en què seria costejada l'obra en el futur, així com la proporcionalitat en què ambdues institucions contribuirien en les reparacions o reedificacions posteriors.

Així doncs, al 1519 es va pactar que la suma de les despeses seria dividida en vint-i-set parts, de les quals catorze i mitja serien costejades per Castelló i dotze i mitja per Almassora. Aquesta divisió tenia en compte també la part proporcional que pagaria la séquia de la Llavanera d'Almassora respecte a la part de Castelló, i les partides d'Alfalafa i Villamargo que, tot i estar en terme de Castelló, regaven gràcies a la séquia d'Almassora, motiu pel qual abonaven la seua part al bisbe de Tortosa, senyor de la vila (Gimeno Michavila, 1984: 342-343). Aquesta divisió, proporcional a l'aigua que utilitzava cadascuna, és molt important ja que fou utilitzada —fins almenys l'any 1740— tant als llibres d'obres d'assuts com als de manteniment conservats a l'Arxiu Municipal de Castelló.

Emplaçament i obra

És interessant assenyalar que no s'ha de confondre la data de la concòrdia amb la de la construcció pròpiament dita, ja que alguns documents de la segona meitat del segle XVII recopilen que «havent buscat y reconegut lo arxiu de la vila de Castelló, no se ha atrobat memòria de fàbrica alguna de assut de argamassa y pedra picada fins lo any 1522».¹ Sota el meu punt de vista, aquesta data és molt més realista, doncs fou precisament en aquell any quan es va firmar una «capitulació i concòrdia» entre les dues viles i el pedrapiquer Miquel de Maganya.

Sobre aquest primer assut de pedra picada i argamassa tot sembla indicar que el seu emplaçament es correspon amb el lloc on actualment està situada la Caseta dels Moros d'Almassora (Mapa 1 i Imatge 1), ja que —segons la documentació de l'època— el lloc on s'havia d'efectuar l'obra era «en lo riu Millars, davall lo Castell de Almaçora y més amunt del lloch y puesto hon al present té son assut la vila de Borriana». Aquesta font, que situa l'emplaçament clarament entre

¹ AMC. Aguas, Caixa 6. Instancia interpuesta por las villas de Castellón y Almazora en la causa que, ante la Real Audiencia, sostienen ambas poblaciones contra la de Burriana por razón del azud.

el castell d'Almassora i l'assut de Borriana, es complementa amb d'altres igualment interessants. Per exemple, en la concòrdia de 1519 s'especifica que aquest primer assut de pedra estava on «hi ha una Almenara dita, la Almenara davall lo castell» (Gimeno Michavila, 1984: 343), i una instància del segle XVII assegura que els partidors d'aigua d'Almassora i Castelló estaven «més avall de dit assut vell», els quals estaven, efectivament, bastant més amunt.²

Olucha (1987: 54) pogué corroborar que Miquel de Maganya estigué treballant al Millars fins, almenys, l'any 1523, quan Guillem Serra li pagà 10.000 sous per la seua feina. No obstant això, sembla que l'obra tardà uns quants mesos més a finalitzar, ja que, segons els comptes del clavari de l'obra de l'assut, Joan Mas, s'efectuaren pagaments entre el 26 de setembre de 1524 i el 27 de setembre de 1525.³ El 22 de maig de 1525 es documenta un lliurament de l'obra concedit al mestre pedrapiquer Joan de Lagaspí, qui fou elegit en lloc de Joan de Vidanya (Olucha, 1987: 84). Finalment, el mateix document del segle XVII, ja citat, recordava que tota aquesta obra va suposar als dos municipis un cost de 3.000 lliures.⁴

Destrucció i mesures provisionals

Aquest primer assut degué suportar diverses «avingudes del riu y de la rambla dita d'En Gónder»⁵ de manera que acabà per trencar-se a la dècada de 1540.⁶ Tot i la seua destrucció, hi ha fonts documentals que assegurin la supervivència d'algunes parts, ja que estava «en peu, als caps, part de les parets de dit assut». A partir d'aquest moment, els consells de Castelló i Almassora es plantejaren canviar l'assut d'emplaçament. Malgrat açò, com que construir un nou assut de pedra tardaria uns quants anys a ser acabat, es va seguir utilitzant el mateix lloc fins almenys 1552, tot i que en aquell moment ja no era de pedra, sinó que s'hi van emprar les tècniques tradicionals de construcció d'assuts, és a dir, «estaques, llenya y pedres que acostumaven».⁷ Una mesura provisional que, malauradament, no va lliurar a ambdues poblacions de passar «necessitat de aygua per los continuos rompiments de dit assut»⁸ durant aquells anys.

2 *Ibidem.*

3 *Ibidem.*

4 *Ibidem.*

5 *Ibidem.*

6 A dia de hui és impossible saber la data exacta perquè no es conserven els Manuals de Consell d'aquella dècada a Castelló. No obstant això, si es té en compte les inundacions que va rebre el Túria, es podrien barallar tres dates possibles: octubre de 1540, octubre de 1545 o març de 1546.

7 *AMC.* Aguas. Caixa G. Instancia interpuesta...

8 *Ibidem.*

L'ASSUT DE LA RAMBLA O DELS TRES PORTALETS

Les negociacions amb Borriana: el nou emplaçament i el sistema de *portalets*

El primer antecedent documental sobre la projecció de l'obra del segon assut de pedra picada i argamassa que tingueren Castelló i Almassora està datat al 13 de gener de 1548, quan ambdues viles manifestaren que tenien intenció de «reedificar e de nou fer e construir [un assut] en lo riu de Millàs per a pendre la aygua que de dret e justícia poden e deuen pendre». Per aquest motiu, un grup de síndics de Castelló de la Plana —Antoni Pedre—, Almassora —Joan Arbo— i Borriana —Martí de Viciano i Francés Nicolau— es dirigiren al virrei de València, Ferran d'Aragó, duc de Calabria, perquè aquell anomenés «persones expertes per a que vagen e reconeguen lo dit riu», de tal manera que «aconsellen en qual part e loch de aquell ab més utilitat e comoditat de les dites viles e ab menys dany e perjudí de la dita vila de Borriana se podrà fer reedificar e o de nou construir lo dit açut».⁹

Com es veu, la vila de Borriana tenia un especial interès de participar en les negociacions relacionades amb el nou assut de Castelló i Almassora. Açò es devia principalment a la seua posició geogràfica, doncs el seu era el darrer dels tres grans assuts de la Plana a prendre l'aigua, i, per tant, solia ser la més perjudicada en temps d'escassetat. Aquesta circumstància, que generà diverses problemàtiques durant l'època medieval (García Edo, 2013), es va veure agreujada en el moment en què es va produir el canvi tècnic que substituïa els antics assuts de fusta pels de pedra.

Efectivament, els síndics de Borriana expressen la seua preocupació pel fet que en temps de sequera l'aigua poguera no arribar mai al seu assut, motiu pel qual exigiren contínuament que el nou assut de Castelló i Almassora presentés alguna solució tècnica que garantís els seus drets. Martí de Viciano i Francesc Nicolau proposaren, doncs, que l'assut hauria de tenir un «portell en lo dit açut o fora de aquell» per tal de garantir que l'aigua sempre poguera arribar a Borriana i rebre així «la part de portó que de dita aygua li perbé».¹⁰ Aquesta condició cal tenir-la molt en compte ja que és la principal característica constructiva d'aquest segon assut de pedra. Una volta escoltades les propostes dels síndics borrianencs, el virrei anomenà cinc experts perquè estudiaren l'emplaçament més idoni i la petició de Borriana.¹¹ Els experts elegits foren: els pedrapiquers Joan Vidanya —de qui ja s'havia parlat abans—, Pere Vilanova, Pere Real i Miquel Porcar, així com el doctor en dret Francesc Ros.

En l'actualitat no s'ha trobat o no es conserva l'informe d'aquells experts. Malgrat això, gràcies als testimonis enregistrats en plets del segle XVII es poden citar almenys tres referències topogràfiques que ajuden a l'historiador en la tasca de localització geogràfica de les seues restes arqueològiques:

⁹ AMC. Aguas, Caixa 2, *Nombramiento de peritos, hecho por las villas de Castelló, Almazora y Borriana para determinar el emplazamiento del azud.*

¹⁰ AMC. Aguas, Caixa 2. *Nombramiento de peritos...*

¹¹ *Ibidem.*

d'una banda es diu que estava «prop de hon se ajunten les aygues del riu ab la rambla d'En Gonder», d'altra, que es trobava «molt més amunt del Castell d'Almaçora», i finalment, que prop hi havia un «pas, la senda que travessa dit riu (...) del terme de Almaçora al terme de Vilareal».¹² Sota el meu punt de vista, aquestes dades el situarien prop d'on actualment passa el pont de la Nacional 340 construït l'any 2003 (Plànol 1), aproximadament a 0,6 kilòmetres —aigües amunt— de l'assut anterior, i on es conservaven unes restes arqueològiques descobertes durant les obres del pont.

El procés constructiu i les reivindicacions de Borriana

Sobre el seu procés constructiu, hi ha un testimoni del segle XVII que situa l'obra entre els anys 1552 i 1560.¹³ No obstant això, existeixen altres vestigis documentals coetanis que situen l'inici de l'obra en l'abril de 1549, moment en què Borriana va pledejar contra Almassora i Castelló amb l'objectiu d'aturar l'obra. D'aquell plet es pot destacar el testimoni d'alguns personatges, com foren Andreu de Morosos —mercader de Nules—, Melchor Çentoll —notari de València—, Andreu Masip —teixidor de llana de Vila-real—, Jaume Benedito —llaurador de Moncofa—, mossén Garcia de Artés —ciutadà de València— o Joan d'Alacant —mestre pedrapiquer de València—.

Del testimoni d'aquests s'extrau que el dia 24 d'abril de 1549, «entre les deu y onze, poc més o menys» del matí, «moltes e diverses persones [tant de Castelló i Almassora com de Nules] treballaren e feren fahena». Aquestes primeres tasques eren, d'una banda, l'inici dels «fonaments de dita asut», d'altra «el cavament de la cèquia per la qual les dites viles de Castelló e Almaçora han de pendre la aygua del dit asut». Mentre un tercer grup de persones «feren mortar», i finalment, altres dos grups «ferraren e altres arrancaven pedres y calç»¹⁴ i «ferraren la fusta necessaria» per a fer els encofrats.¹⁵

El llibre de comptes de l'obra¹⁶ —escrit per Miquel Forés, jurat en cap de l'obra de l'assut— inicia les seues «dates» el dia 2 de setembre de 1549. Aquest desajust de cinc mesos respecte a la data anterior es pot deure a tres possibilitats: d'una banda, que hi haguera un llibre previ no conservat, d'altra, que l'obra fos aturada per Borriana al poc de ser iniciada, o, finalment, que aquesta claveria no incloguera els pagaments a les deenes o grups de treball comunitari, ja que no hi ha rastre en aquest document de la gran quantitat de veïns d'Almassora, Castelló i Nules que havien estat treballant durant els mesos anteriors. Tot i això, és evident que a partir de setembre es diversifiquen les feines documentades entre els comptes dels salaris. Una de les primeres tasques era anar al pinar per «madregar e serrar» la fusta dels arbres. La fusta es duia fins a l'assut mitjançant

¹² AMC. Aguas, Caixa 6. *Instancia interpuesta por las villas...*

¹³ *Ibidem*. «... del dit any 1552 fins lo 1560 fabricà un altre assut en el riu Millars».

¹⁴ AMC. Aguas, Caixa 2, 1548 Aguas (sense regista), f. 13 r.

¹⁵ AMC. Aguas, Caixa 2, 1548 Aguas (sense regista), f. 12 v.

¹⁶ AMC. Aguas, Caixa 3, *Cuentas presentadas por Miquel Forés, jurado de la vila de Castellón y clavario de la obra del azud (1549)*.

carrets, de manera que els carreters revien un jornal de sis sous per viatge. Amb aquella matèria primera, es pagava a un mestre fuster per a «(a)llinear la fusta e redresar los puntals per ajuntar». Una volta posats els puntals, es començaven a comprar cabacets i a «portar morter» i calç, el qual procedia en gran mesura de Borriol.

A partir d'aquest moment, es va començar a pagar a Llorens Pellicer —obrer de vila— qui, juntament amb dos manobres, va iniciar la seua tasca construint «quatre barrines (...) en els principis de dit assut»,¹⁷ alhora que es continuaven carregant fustes del pinar i es compraven la resta de matèries primeres ja esmentades. Del 12 de novembre al 17 de desembre de 1549 començaren a contractar-se diàriament grups de treball integrats per unes vint persones, les quals anaven rellevant-se per fer feina en l'assut. La informació és molt escassa sobre el concepte pel qual se'ls paga. No obstant això es pot saber que rebien dos sous i sis diners per fer morter, tres sous (per rossi) als carreters per dur pedres, i un sou i quatre diners per dur més calç i fusta.¹⁸

Arribats a l'any 1550, s'hi succeïxen dos aspectes ressenyables. D'una banda es du a terme una visura de l'obra per part dels pedrapiquers Joan de Vidanya —nomenat per Castelló i Almassora— i Vicent Oliva —nomenat pels constructors— (Olucha, 1987: 84). I d'altra, es produeix un canvi en el responsable de portar la comptabilitat de l'obra, ja que des d'aleshores aquesta responsabilitat passarà a mans de Joan Peris. Aquest fet és del tot desafortunat des del punt de vista documental, ja que aquest clavari no va especificar en cap pagament el concepte pel qual entregava els diners, així que no es pot fer cap tipus de seguiment de l'obra a partir d'aquest moment.¹⁹ Tot i això, es podria dir que la construcció de la presa pogué estar ja acabada l'abril de 1553, de manera que es podria dir que l'edificació d'aquest segon assut de pedra i argamassa degué durar almenys quatre anys.²⁰

Tot i que la comptabilitat de l'obra acabés en 1553, és interessant assenyalar que a partir de 1554 començaren a recopilar-se —i de manera continuada fins 1740— els comptes anuals de les obres de manteniment de l'assut,²¹ els quals tenien com a objectiu sumar totes les despeses per tal de dividir-les posteriorment entre Castelló, Almassora i Fadrell seguint la proporció que havia sigut marcada prèviament en la Concòrdia de 1519.

La comptabilitat de l'any 1554 (i potser també la de 1555) és especialment interessant, ja que tot sembla indicar que, encara que l'assut estava pràcticament acabat, s'estaven ultimant els portallets que s'havien de fabricar segons els acords amb Borriana anteriorment presentats al virrei. Gràcies a aquesta documentació es pot saber, doncs, que la infraestructura tenia una «caseta de la cequia o portell», la qual, tal i com estava acordat, s'encontrava «devés Vila-real», és a dir al

17 Segons el Diccionari Català-Valencià- Balear, la *barrina* és un instrument que consisteix en una barra d'acer o de ferro acerat, que prop de la punta té espirals i per l'altre cap du un mànec entravessat, i serveix per a foradar cossos durs.

18 AMC. Aguas, Caixa 3, *Cuentas presentadas...*

19 AMC. Aguas, Caixa 3. *Cuentas de Joan Peris, administrador del azud (1550)*.

20 AMC. Aguas, Caixa 3, *Cuentas presentadas...*

21 AMC. Aguas, Caixa 3, *Cuentas anuales de las villas de Castellón y Almazora sobre el azud (1551-1637)*.

marge sud del riu amb l'objectiu de conduir l'aigua fins l'assut de Borriana. Sobre la caseta es fan mencions directes a la compra d'un pany i una porta. Pel que fa als portells, s'efectuen diverses compres de cabassets i fornades de calç, pagaments a diversos calciners, fusters i ferrers, així com a altres persones que feien el morter, adobaven els portalets i posaven arena en la volta que els cobria. Aquests pagaments es complementaven amb altres fets en concepte de viatges a Borriana «sobre la qüestió del (...) portell».²²

La destrucció

Aquest segon assut de pedra picada i morter estigué operatiu fins a l'any 1581, tal com testimoni en diverses fonts del segle XVII. Per exemple, en un procés judicial entre Castelló i Borriana efectuat en 1625, els testimonis castellanencs es referien a aquesta infraestructura com «lo açut antich que ab la avenguda del riu en dit any MDLXXXI fou destruit».²³ Semblants indicacions es donen en una sentència de 1582 editada per García Edo (2013: 208-209) o també en una Concòrdia de 1636.²⁴ L'avinguda de 1581 fou devastadora tant en el Túria com en el Millars. En aquest darrer riu la força de les aigües va ser catastròfica per a l'assut de Vila-real, on es va trencar una de les tres arcades que el formaven (Pardo, 2016). Però segurament Castelló-Almassora estigué encara més perjudicat, ja que no sols va rebre l'embranchida del Millars, sinó també la de la rambla de la Vidua (o d'En Gónder). Cal tindre en compte, que tal com es pot veure en el Plànol 1, aquest assut estava situat encara més prop d'on es trobaven les dues respecte a l'assut anterior. Així doncs, sembla que la destrossa fou de tal magnitud que mai es tornaria a edificar cap assut en aquell lloc. Malgrat això, la destrucció no fou total, ja que, segons un testimoni del segle XVII, es salvaren «los tres portalets de Borriana» situats al marge de riu del terme de Vila-real.²⁵ Com ja s'ha dit, aquests portalets foren descoberts i reberen una primera intervenció arqueològica l'any 2003, durant les obres del nou pont de la N-340 (Imatge 2).

EL RETORN A L'ANTIC ASSUT DEL CASTELL

Una vegada destruït l'assut «dels tres portalets», els consells de Castelló i Almassora decidiren que la millor opció era la de retrocedir l'emplaçament del nou assut aigües avall, «en lo mateix riu, prop lo castell de Almazora», on hi havia les restes d'«un açut vell».²⁶ Açò dóna a entendre

22 AMC. Aguas, Caixa 3. *Cuentas anuales de las villas...*

23 AMC. Aguas, Caixa 9. *Proceso instado por la villa de Castellón contra la de Borriana sobre la construcción del azud (1668-03-23).*

24 AMC. Aguas, Caixa 7. *Capítulos para la concordia que debía establecerse entre las villas de Castellón y Almazora, de una parte, y la de Borriana, de otra, sobre la fábrica del azud.*

25 AMC. Aguas, Caixa 6. *Instancia interpuesta por las villas...*

26 AMC. Aguas, Caixa 9. *Proceso instado por la villa...*

que van tornar al lloc on fou edificat el primer assut de pedra picada i argamassa, a principis del segle XVI, és a dir, al que actualment es coneix amb el topònim de Caseta dels Moros (Plànol 1), que no era més que la caseta del primer assut de pedra picada i argamassa.

La sentència de Borriana

Com en temps passats, la vila de Borriana no es va mantenir al marge de la construcció del nou assut de Castelló-Almassora. Així doncs, el 28 de juliol de 1582 es va emetre una sentència del Consell Reial d'Aragó, publicada per Gaspar Melià, segons la qual es declarava que les obres del nou assut no havien de perjudicar els interessos de Borriana (García Edo, 2013: 208-209). Per a tal efecte, es recordava que l'antic assut de Castelló i Almassora «estava construït ab tres portalets» perquè en temps de sequera pogués «discórrer la aygua de dit riu al açut de Borriana», motiu pel qual es plantejava que el nou assut tinguera un sistema semblant. En aquest cas es va planejar que «en lo extrem devés de la vila de Borriana [es construïren] dos portalets per a que en temps de necessitat, per aquells pogués lliurement discórrer l'aigua».²⁷ A més a més, Borriana reclamava que una vegada construït s'apliqués una provisió reial publicada per Guillem Nicolau, el 23 de maig de 1581, on «fonch prohehit y declarat que dites portes o portalets construhides (...) en el extrem de dit açut estigueren oberts sempre, així en temps d'abundància com d'escassetat d'aygua», sent açò ratificat després amb una sentència del Consell Reial d'Aragó publicada el 13 de febrer de 1584 per Pere Franqueza. Aquesta legislació es completà amb una concòrdia no trobada, el contingut de la qual podria ser semblant a la que es conserva de 1636,²⁸ i constituïen totes juntes una veritable garantia per a l'abastiment d'aigua de Borriana, ja que amb ella s'assegurava que l'assut de Castelló-Almassora no la privés de la proporció de l'aigua que li pertocava per dret.

Els capítols de l'obra

Mentre es duïen a terme les negociacions amb Borriana, els Consells de Castelló i Almassora redactaren els capítols de la nova obra. Aquests eren fonamentals perquè eren les clàusules del contracte amb el posterior mestre pedrapiquer, a qui s'adjudicaria l'obra mitjançant subhasta. En aquest sentit, cal advertir que tot i que a l'Arxiu Municipal de Castelló es conservaven uns capítols per a «la fàbrica de presa de aygua y rehedificació del asut en lo riu de Millàs per la vila de Castelló de la Plana a la part d'avall del Castell de Almaçora y a part d'amunt de la asut de Borriana»,²⁹ el documentat no està datat. No obstant això, al tenor de la paleografia i del seu

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *AMC. Aguas, Caixa 7. Capítulos para la concordia...*

²⁹ *AMC. Aguas, s/n, Capítols de los azuts de Castelló (que estaba bajo el castillo de Almazora).*

contingut es descarta que es pugua atribuir al primer assut de pedra picada que estava al mateix lloc a principis de segle.

Els capítols d'obra són fonamentals per a conèixer quins eren els plantejaments tècnics dels consells de cara a la nova construcció. Gràcies a aquests documents es pot saber que la localització aproximada estava «en lo riu de Millàs, en la asut vella que dita vila solia tenir en dit riu, que.stà a la part davall del Castell de Almagora y apart damunt de la asut de Borriana, y en lo puesto y loch hon se mostren les relíquies y obra de aquella» sent la seua llargària «de cap a cap del riu», la qual estava limitada pels seus extrems amb una «paret» al costat de Vila-real i un «torrelló» a la d'Almassora. Juntament amb aquest *torrelló* hi havia, a més, un *portalet*, construït ja a principis del segle XVI, ja que cita l'existència de «vestigis que huy dia y ha».³⁰ Dit açò, sembla clar que aquells vestigis eren les restes —millor o pitjor conservades— de la caseta del primer assut de pedra picada, el qual rep actualment el nom de Caseta dels Moros.

El procés tècnic és clar, primer s'establia quant de fons s'havia de cavar i com es ficava una «primera filada e principi del fonament» que devia estar assentada amb calç «i bon morter», excloent-se sempre la utilització de l'arena,³¹ ja que aquesta solia desgastar-se o ser *menjada* per l'aigua, ocasionat això un *ensorrament*. Tot seguit es construïa un *replà* que variava d'amplària segons si es trobava als extrems o al centre del mateix. Aquest replà havia d'estar «enllosat de pedres e lloses del Tosal del Conill», que donava pas a una *paret* que anava «de la alçària del fonament en amunt», i finalment una *montea* o superfície de pedra picada. Aquestes diferents fases constructives van acompanyades sempre de les mides de les pedres que devien formar part de cada component, a més d'establir com s'hi havien d'anivellar.³²

Les dificultats climàtiques i la impossibilitat d'emprendre un assut amb pedra picada

Malgrat totes aquestes planificacions, hi ha una certa possibilitat que aquest assut mai arribés a construir-se de pedra picada i argamassa finalment, tal com s'havia planejat en els capítols de l'obra. En una instància de mitjan segle XVII³³ es confirma que entre «1580 [aproximadament], y de allí en avant, no es troba que hagen fet altre assut de pedra», i s'especula —ja que el document és quasi un segle posterior als fets— que aquest tercer assut fou fabricat amb «pedres, estaques y llenya». La qual cosa explicaria també perquè en el buidat de llibres d'actes, judicials i protocols efectuat per Olucha (1987) a l'Arxiu Municipal de Castelló, no li va sorgir cap notícia de pedrapiquers i obrers de vila treballant en aquest assut durant aquesta època. De ser certa aquesta hipòtesis, el motiu hauria de ser directa o indirectament climatològic, ja que la inundació

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

³³ AMC. Aguas, Caixa 6. Instancia interpuesta por las villas...

de 1581 no fou més que la primera d'una llarga sèrie de riuades que, fins a 1617 —inclòs—, feren totalment inviable la construcció d'una presa de pedra picada estable.

Aquesta inestabilitat climàtica (Alberola, 2014) és clau per a entendre que després de la riuada de 1591, el Consell de Castelló es fera amb els serveis del pedrapiquer portuguès Damià Méndez, «per a beure la aptitud del lloch on se podria fer lo açut» (Olucha, 1987: 56), tot i que la font no deixa clar si eixe lloc estaria relacionat amb aquest tercer assut o si ja s'estaria pensant a cercar un nou emplaçament diferent aigües amunt. Aquesta darrera pretensió de canviar novament de lloc sí que es mostra en una visura feta pels pedrapiquers Joan Tell, Francesc Galiana i Joan Rigor, juntament amb l'obrer de vila Francesc Tirado el 30 d'octubre de 1604. Aquests van observar el riu des «del pont de Vilareal [Santa Quitèria] fins al açut de Borriana» i van plantejar que es reedifiqués a «l'açut vella hon stan los partidors», és a dir, que s'estudià tornar a l'emplaçament del segon assut, al costat de la Rambla de la Vídua, per tal que «la obra vella servexca de restabó» (Olucha, 1987: 81). Aquesta visura no va ser concloent, ja que, com es veurà a continuació, el quart assut estigué edificat encara més amunt del que aquests experts plantejaven.

L'ASSUT DE LA MUNTANYA DE SANTA QUITÈRIA

Efectivament, la visura de 1604 fou la darrera que projectà la construcció del nou assut en els dos emplaçaments fins ara descrits. Doncs, fou a partir d'aquest moment, quan la documentació comença a citar per primera vegada la idea de construir un nou assut de pedra picada i argamassa «més amunt de hon se junten lo riu i la rambla per evitar los encontres de les aygues de la rambla (...) a part davall del pont de Villarreal»,³⁴ de tal manera que s'emplaçaria el mateix lloc que ocupa en l'actualitat, poc més o menys a prop del Molí Nou de Vila-real.

La subhasta de l'obra

Aquest nou emplaçament fou acordat —segurament— després de la visura realitzada el 18 d'abril de 1618 per Joan Tell, Pere Bueso, Joan Vaixet, Tomàs Mellado i Antoni Picó (Olucha, 1987: 81). Tot i això, l'obra no seria adjudicada fins al més de maig de 1618. Gimeno Michavila (1984: 334-335) ja assenyala que, en aquest cas concret, el lliurament de l'obra es va fer mitjançant diverses subhastes realitzades a la Llotja del Cànem de Castelló. En aquelles licitacions competitives s'emprava un mecanisme bastant habitual a les ciutats de la Plana des de l'edat mitjana, no sols per adjudicar obres hidràuliques, sinó també per accedir al càrrec de sequier (Román, 2000). Aquest mecanisme consistí a encendre un ciri que s'aniria consumint mentre s'anaven fent les propostes. Una vegada extinta la flama, s'adjudicava l'obra a aquell que hi haguera ofert la suma més baixa.

³⁴ *Ibidem*.

Sobre les ofertes realitzades en la subhasta, se sap que el 7 d'abril de 1618, Joan Tell oferí 15.000 lliures sense èxit (Olucha, 1987: 81), tot i que, finalment, el lliurament acabà en mans de Guillem Roca, qui oferí 14.000 lliures el 8 de maig d'aquell any (Olucha, 1987: 74).

A partir d'aquest moment, la construcció del quart assut de Castelló-Almassora a l'època moderna, estigué lligat a la faena de tres mestres de reconegut prestigi que es repartiren la feina. Aquests mestres foren Guillem Roca, Jeroni Negret i Francesc Arboreda, els quals treballaren conjuntament —com a mínim— des del 23 de maig de 1618, ja que en aquella data se'ls encarregà de nou fer una visura per determinar el lloc exacte on fer l'assut. Des d'aleshores, és cert que no es conserva cap llibre de comptabilitat de l'obra com en ocasions anteriors, però sí que es poden documentar diferents pagaments que anaren rebent des del 29 de novembre de 1619 (Olucha, 1987: 24-25).

Els reptes tècnics del nou emplaçament

La tasca de Roca, Negret i Arboreda fou totalment diferent a la que s'havia anat realitzant durant el segle XVI, ja que el nou emplaçament feia necessari que l'edificació de l'assut de pedra es complementés amb altres infraestructures de considerable dificultat tècnica. Primerament, cal assenyalar que el llit del riu on s'havia de fer la presa no era un territori lliure d'obstacles, ja que sembla que el punt elegit tenia diverses penyes. Aquestes grans masses de pedra natural de vegades podien ser considerades positives des del punt de vista funcional, com a contrafort o complement del propi assut, però alhora també podien suposar un veritable contratemps en alguns trams. Per aquest motiu, en 1620 es féu un pagament a Francesc Galiana perquè reconeguera les penyes (Olucha, 1987: 44-45), i posteriorment, el 6 d'abril d'aquell any fou Pere del Sol l'encarregat de demolir una d'elles (Olucha, 1987: 80-81).

Aquest nou emplaçament s'havia d'escollir estratègicament per tal d'evitar que les aigües de la Rambla pogueren trencar l'assut de nou, però plantejava alhora un nou repte tècnic, ja que si es feia més amunt de la unió del riu amb la rambla, s'havia de traslladar l'aigua mitjançant una nova séquia que hauria de passar inevitablement per la susdita rambla. La qual cosa suposava, sense cap mena de dubte, un nou punt feble que calia resoldre si no es volia tornar a caure en els errors del segon assut.

Per fer front a aquesta problemàtica es va decidir apostar per fer estructures subterrànies (un canó o mina), i per tant, més complexes i cares. Així doncs, al marge nord del riu es projectà una caseta amb portells que dirigirien l'aigua per una «cequia minada per davall terra, travesant la muntanya [de Santa Quitèria] que està entre lo dit riu de la rambla que tindrà mig quart de llegua de llargària».³⁵ Una volta superada aquesta muntanyeta, i amb l'objectiu de «lliurar los arenals de dita rambla», es construiria «per davall de dits arenals, un canyó» de pedra picada i argamassa,

³⁵ AMC. Aguas, Caixa 6. *Instancia interpuesta por las villas...*

amb una «llargària de 400 palms» y «de gruixa de parets setse pams»³⁶ (Imatge 3). Finalment, superada la rambla per davall de terra, la séquia es continuava «per d'avall terra des de (...) dit canó fins més avall del Castell d'Almaçora» el qual havia de tenir «de llargària a prop de un quart de llegua».³⁷ Aquesta séquia sortiria a la llum a l'altura de la Caseta dels Moros (com ho fa encara ara), adaptant així el traçat de la séquia del segle XVI a les noves necessitats, i finalitzaria als partidors de Castelló i Almassora, els quals no s'han de confondre amb la Casa de les Reixes, ja que aquesta fou construïda al segle XVIII.

L'obra presentava tantes dificultats tècniques que els consells de Castelló i Almassora estigueren contínuament pagant a altres especialistes perquè feren visures amb l'objectiu de dur un seguiment de l'obra. Un clar exemple d'açò fou la visura del 8 de novembre de 1618 efectuada per Joan Tell, Francesc Galiana, Tomàs Casavella, Bertomeu Tena i Tomàs Forner (Olucha, 1987: 81), o també la del 20 de febrer de 1619, que protagonitzada per Francesc Galiana, Guillem Roca, Joan Tell i el catedràtic en Matemàtiques de la Universitat de València, Antoni Joan Ripollés, tenia com a objectiu «anivellar la cayguda de l'aygua del asut, fins al partidor de Almassora» (Olucha, 1987: 44-45 i 74).

Ara bé, es pot dir que, com a conseqüència del volum documental generat, la visura tècnica més destacada fou l'esdevinguda el 25 de maig de 1620.³⁸ Aquesta, es va fer en dos fases: la primera, consistia en una visita al riu per part de Francés Figuerola, mestre pedrapiquer anomenat pels consells de Almassora i Castelló, i Tomàs Panes, obrer de vila de València anomenat pels mestres de l'obra. Aquests dos experts divergien clarament en dos aspectes, que alhora havien ocasionat tensions prèvies entre els consells i els constructors, ja que tot i que les propostes dels professionals sempre semblaven més duradores, també eres més cares i, per tant, menys atractives per als consells.

D'una banda, l'emplaçament de l'assut, ja que Figuerola defensava la idea de fer-lo «en los cantals de més amunt, prop lo embocador de l'aygua del molí». Panes, per la seua banda, defensava que açò seria un suïcidi tècnic perquè «ve a pegar l'aygua [...] en una penya que està en la part de Santa Quitèria a part damunt del pont i allò rebota y pega en la penya que està prop de la eixida del molí», enrunant així «los portalets [en] cada riuada per pegar bufet en dita penya que està a la part de Vila-real, prop de la eixida de l'aygua del molí». Amb aquest raonament Panes justificà el que ja deien els mestres de l'obra, i és que segons ells l'assut s'havia de fer «als cantals de més avall», ja que «per estar més ample lo riu no tindrà tanta enruna ni causarà lo rigor de l'aygua». D'altra banda, hi havia igual discussió sobre com construir els portalets i la caseta per a la gola de l'assut. A priori, els dos estaven d'acord que aquest estiguera cinquanta pams amunt

36 *Ibidem*.

37 *Ibidem*.

38 AMC. Aguas, Caixa 5. Informe emitido por Francesc Figuerola y Thomas Comes, expertos nombrados por las villas de Castellón y Almazora, sobre la fábrica del azud, acequia y cañón.

de l'assut, però sembla que mentre Figuerola aconsellava que s'aprofités «la mateixa penya a la part de Castelló», Panes cita l'ús d'estructures més complexes mitjançant la utilització de parets fortificades, voltes i terrats de trespol de morter.³⁹

Aquestes contradiccions existents entre els dos experts tractarien de ser resoltes en la segona fase de la visura. En aquesta etapa s'enviava el testimoni dels dos experts a València, perquè el matemàtic Antoni Joan Ripollés donés la seua opinió externa. Aquest va donar el seu suport a les argumentacions de Panes, i per tant, a la part dels mestres de l'obra, de la mateixa manera que també donà el vistiplau als aspectes en què Panes i Figuerola sí que estaven d'acord. Em referisc a la idea que calia que la nova séquia no seguira les capitulacions antigues que en programaven una de descoberta. Sembla doncs, que a l'altura de 1620, era ja unànime la idea de construir un canó subterrani, que començaria al tossal de Santa Quitèria, i mitjançant la construcció de grans almenares —respiradors— «en puesto hon no pugen rebre dany per rahó de les avingudes», avançarà sota terra per baix del Castell d'Almassora «fins aplegar a una olivera grosa» i finalment arribant a «la penya del Castell» on eixiria l'aigua a la llum mitjançant una darrera almenara, des d'on es passaria l'aigua als partidors de les dues institucions.⁴⁰

L'aturament de l'obra i els plets amb els constructors i el consell de Borriana

Malauradament, aquesta visura no va acabar amb les tensions existents entre els mestres de l'obra i els dos consells. Però, el cert és que, més enllà de les discrepàncies tècniques que estaven aturant l'obra amb les visures, hi va haver altres de tipus econòmic. Efectivament, sembla que Jeroni Negret, Guillem Roca i Francisco Arboreda estigueren des de febrer de 1619 sense cobrar les 195 lliures mensuals acordades amb els consells d'Almassora i Castelló (Arciniega, 2009: 116-119). Per aquest motiu, al setembre de 1620 Negret pledejà contra ells. El 2 de novembre d'aquell mateix any, la Reial Audiència de València envià un manament als consells de Castelló i Almassora perquè els seus justícies i jurats compliren les seues obligacions amb Negret en un termini de cinc dies.⁴¹

Aquesta situació, que perjudicava greument l'estabilitat econòmica d'aquests professionals, va forçar en part que tant Negret com Arboreda tractaren de concursar per tal d'accedir a la plaça de mestre d'obres del rei, ja que tot sembla indicar que no fou fins 1624 quan les obres tornarien a posar-se en funcionament (Arciniega, 2009: 116-119). Això va significar cinc anys d'inestabilitat i obres pràcticament aturades.

Lluny de quedar tot solucionat, el 4 d'abril de 1624 els jurats de Castelló reberen una lletra de Joan Baptiste Gascó on es comunica la urgència d'avisar els senyors d'Almassora —segurament

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ AMC. Aguas, caixa 5. *Mandato de la Real Audiencia a las villas de Castellón y Almazora para que en un plazo de 5 dias fuera ejecutada la sentencia existente sobre el azud (1620)*.

referint-se als membres de la corporació municipal— perquè es reuniren amb els integrants del consell de Castelló «ab les capitulacions i relacions perquè los experts les vegen molt bé, y no aparten un punt d'aquelles». Evidentment, s'estava fent referència a les polèmiques sorgides entre consells i constructors al voltant dels capítols de l'obra.⁴²

Per desgràcia per als interessos de totes les parts, el 24 de juliol de 1624⁴³ es va iniciar un nou plet que enfrontava d'una banda Melchor Sisternes, doctor del Reial Consell, en assignació de Vicent March, síndic procurador de la vila de Castelló, i d'altra Vicent Rovira, procurador de Jeroni Negret i Francesc Arboreda. En aquest cas, eren els consells de Castelló i Almassora els que acusaven Negret, ja que «la obra [...] aquell no la fa, ni prossegueix conforme lo capitulat entre els mestres i dites viles i conforme les relacions d'experts». Més exactament, com a conseqüència de certes discrepàncies que existien entre ambdues parts sobre com fer la caseta i «lo embocador del canó», a més de d'altres discrepàncies sobre els materials emprats.

Sembla evident que el Consell seguia sense estar d'acord amb les propostes de Negret i els altres obrers, tal volta per ser més cares que les que hi havia en els capítols de l'obra original. En defensa de Negret es pot dir que el problema residia en el fet que aquells capítols eren una modificació dels que s'havien emprat en els emplaçaments del segle XVI i, per tant, no s'ajustaven a les necessitats d'aquesta obra, pel que s'entén que aquest no poguera seguir-ho al peu de la lletra. Però, per altra banda, hi ha alguns testimonis de llauradors que en la dècada dels seixanta recordaven que aquesta obra seria obligada a ser aturada perquè en 1624 «los mes-tres que el fabricaren [l'assut] lo fabricaren molt baix».⁴⁴ Sobre aquestes dos versions, és difícil aventurar que una fóra més certa que l'altra, és probable que el que passés en realitat fou una combinació d'ambdues.

Amb aquest context de tensió, Castelló i Almassora forçaren que es fera una nova visura de l'obra. En aquella ocasió els encarregats d'examinar l'estat de les obres foren els obrers de vila Gaspar Merino i Antoni Picó, el primer anomenat per part dels consells i el segon pels mestres. La visura va tenir diversos interrogatoris fets entre abril i agost de 1624, incloent no sols la intervenció d'aquests dos experts, sinó també d'Arboreda i Roca el 30 d'abril.

Els testimoniatges del 13 d'agost ens informen sobre com estava d'avançada l'obra en aquell moment, ja que els dos experts coincidiren a indicar que ja s'havia fet la «porta de la boca de la mina de la muntanyeta de Santa Quitèria» mitjançant «pedres carretals», algunes de les quals foren catalogades com de «molt bones»; també s'havien fet les almenares que estaven «prop del riu i [...] junt al Castell d'Almaçora», tot i que a alguna d'elles hi faltava per netejar la terra estreta, estaven correctament fabricades amb «pedra forta [...] i pesa cantonera» i davall d'elles no

42 AMC. Aguas, caixa 6. *Carta de Joan Baptiste Gascó dirigida a los Jurados de Castellón en la que se informa técnicamente sobre la reparación del azud (1624).*

43 AMC. Aguas, Caixa.6, *Relación de visura hecha por los expertos de la obra hecha por Gerony Negret (1624).*

44 AMC. Aguas, Caixa 9. *Proceso instado por la villa...*

s'havien utilitzat pedres carretals perquè l'ús de «peses [...] engravadades en la penya [...] no tenen perill ningú»; les almenares de l'engolidor, per la seua part, tenien una escala totalment acabada; Finalment, destaca com d'avançada estava la caseta de pedra picada «per hon s'ha de pendre l'aigua» situada a 50 pams d'on havia d'estar l'assut, la qual estava equipada amb una primera volta totalment acabada de pedra picada per evitar així que l'aigua «descarne les juntes» i una segona volta encara «ensindrada», és a dir, amb els arcs de fusta. Aquesta caseta comptava a més amb uns *portalets* de pedra carretal i un engolidor de catorze «pams de fondo».⁴⁵

Aquests testimoniats es repetiren també el 28 d'agost, però els Consells de Castelló i Almassora sempre es trobaren amb unes respostes que no acabaven de donar-los la raó en les seues crítiques. Efectivament, els experts sempre solien parlar bé de la tasca de Negret, Arboreda i Roca. Habitualment deien que s'havien complert els capítols i, quan vertaderament s'havien desviat d'allò que s'havia signat, s'argumentava que havia sigut per a millor o per necessitats tècniques, inclús assenyalant de vegades que certes intervencions havien sigut fetes per la seua bona voluntat sense que hagueren sigut regulades pel Consell en les capitulacions signades.⁴⁶

Tot i que Olucha (1987: 25) assenyalava que hi ha un rebut de 1633 a nom de Negret, Arboreda i Roca, la fi de la seua participació activa en l'obra podria situar-se cap a l'any 1625, sense que aquesta estiguera acabada totalment i, per tant, poguera ser utilitzada. D'una banda, perquè fou llavors quan els tres demanaren a uns altres experts que valoraren l'obra, ja que segons ells el cost superava el dels capítols de l'obra (14.000 lliures), de manera que estimaven un valor afegit de 3.305 lliures (Arciniega, 2009: 118-119). D'altra, perquè s'hi van dur a terme diferents visites addicionals, que segurament tenien com a objectiu valorar l'estat de l'obra una vegada acabada la seua participació. La primera data del 20 de març de 1625, quan Pere d'Ambuesa, mestre pedrapiquer de València, va ser convocat per les viles de Castelló i Almassora per a «veure y regonexer la Açut nova», i més concretament els caixers fets per Arboreda (Olucha, 1987: 104-106). I la segona fou feta a mitjans d'aquell mateix any per Pere del Sol, mestre pedrapiquer de les Useres, i Bartolomé Abril, pedrapiquer i obrer de vila de València (Arciniega, 2009: 118-119). Aquestes visites⁴⁷ són importants perquè ofereixen una descripció prou clara i detallada de l'estat de les infraestructures de reg acabades en aquell darrer any (mina de la muntanyeta, canó de la rambla, séquies subterrànies, almenares, casetes, partidors...) especialment pel que fa a les mesures de les diferents parts de l'obra, un aspecte que pot ser molt valuós per a l'arqueologia. Malauradament, l'obra estava aturada, i totes aquelles infraestructures eren inútils, ja que l'element més important, l'assut d'argamassa, continuava sense estar fet, motiu pel qual els regants continuaven emprant un assut de fustes que havia sigut construït com a mesura provisional després de la riuada de 1581.

45 *Ibidem*.

46 *Ibidem*.

47 *AMC. Judiciari 1624-1625. Judiciari de cort de jurats. Transcrit en Olucha (1987: 104-106).*

Superada la crisi amb els constructors, els consells de Castelló i Almassora van veure com els hi sorgien nous problemes de tipus institucional. El consell de Borriana aprofità els malentesos d'aquests amb els constructors i l'aturament de l'obra per elevar una súplica a la Reial Audiència, el 15 de març de 1625,⁴⁸ amb l'objectiu que «fos manat als justícies, jurats y síndichs de dita Vila de Castelló i del de Almassora que desferen el tros del açut que an comensat a fer en lo riu Millars», ja que segons Borriana aquest estava fent-se de manera il·legal ja que estaria «ocupant tot lo sòl del riu per a hon a de discórrer l'aygua de la açut de la cèquia de dita vila de Borriana». Aquesta és, per tant, una tornada a les demandes clàssiques segons les quals la institució d'aigües avall tenia por que «en cas d'esterilitat, recullint dit açut tota l'aygua, no pogués discórrer alguna part de aquella al açut de Borriana». La solució que es plantejava seguia el que ja s'ha vist al segle XVI, de manera que es feia ús de la jurisprudència per recordar que en les reials sentències de 1582 i 1584 s'havia resolt que quan l'assut de Castelló i Almassora fos de pedra picada, havia de fer-se «deixant en lo extrem [...] tot lo que en dites reials sentències se a manat fer que dita vila de Borriana tinga la part y porció de aygua que li pertany».⁴⁹

En aquest context, sembla que les tres viles involucrades tractaren de posar fi a les seues diferències mitjançant la signatura d'una nova concòrdia. Tot i que, malauradament, no es té constància de l'original, l'Arxiu Municipal de Castelló custodia documentació sobre el procés negociador, i més especialment una nota del 3 de maig de 1636 amb els sis capítols claus que la componien.⁵⁰ Així doncs, i seguint amb la tradició del segle anterior, els pilars fonamentals de la concòrdia foren que l'obra de l'assut pròpiament dit s'havia d'iniciar pel marge on estava Borriana, i que en aquest cas pertanyia al terme de Vila-real; que en aquell marge es deixarien «los portalets» perquè sempre arribés aigua a Borriana i sembla que un altre «en lo mig del riu», els quals havien d'estar sempre correctament anivellats.⁵¹ Efectivament, les pretensions del Consell de Borriana no havien canviat tècnicament, si a aquest acord s'afegeixen els portalets que duïen l'aigua al partidor de Castelló i Almassora, ens recorda perfectament a la solució tècnica que ja s'havia fet servir en l'antic assut «dels tres portalets».

La fi de l'obra

La construcció del quart assut de Castelló i Almassora va romandre aturat almenys quatre dècades, la qual cosa va fer que la presa de fusta provisional construïda en 1581 estiguera més de huit dècades en funcionament, cosa poc usual si tenim en compte que l'assut de Vila-real era de pedra picada i argamassa des de finals del segle XV. Els motius d'aquest retard no podien

48 *AMC. Aguas, Caixa 9. Proceso instado por la villa...*

49 *Ibidem.*

50 *AMC. Aguas, Caixa 7. Capítulos para la concordia...*

51 *Ibidem.*

ser altres que els econòmics. Si s'hi sumen les despeses fetes en materials, salaris i plets contra Borriana i contra els constructors, és fàcil imaginar que els diners destinats a les infraestructures hidràuliques eren ja escassos en aquelles dècades d'aturada. Una prova evidencial d'aquests problemes econòmics la trobem en les tensions esdevingudes entre gener i febrer de 1628 per part dels consells de Castelló i Almassora, ja que la primera institució tractava de pressionar la segona perquè «donassen orde per a que passàs avant dita obra y se acabés aquella».⁵² El problema sembla estar en el fet que el consell d'Almassora no volia abonar la part que li tocava per a la compra de calç i pedra.

No seria fins a l'any 1663 quan es reprengueren de nou tota una sèrie d'obres hidràuliques en el riu Millars. Segurament, quan els dos consells tornaren a disposar del capital necessari. Sobre aquest esdeveniment, els llibres de claveria de 1663 mostren com aquell any es va reiniciar l'obra de la presa, ja que es va fer un pagament de 21 lliures al genovès Francesc Verde «per set dies ha vacat en venir a la present vila a visurar la planta de la Assut del riu Millars y donar la traça per a com se ha de fabricar» (Olucha, 1987: 83-84). Junt als serveis de Verde, cal assenyalar la contractació el 13 de setembre de 1665 de Jeroni Romeu, natural de la Torre dels Frares (Xàtiva) i constructor del pantà de l'Alcora, per a «reedificar el azud» (Olucha, 1987: 75).

Una vegada reiniciades les obres en els anys seixanta, el consell de Borriana tornà a pledejar-se amb Castelló i Almassora. Els anys 1668-1670 foren les dates que posarien el punt i final a aquests tipus de conflictes entre institucions de reg, ja que seria el binomi del marge nord del riu Millars el que s'imposaria a la d'aigües avall. Gimeno Michavila (1926: 342-345) va transcriure la sentència de 28 de juny de 1669 que «dóna facultat a les villes de Castelló y Almassora pera fer y fabricar lo asut en lo riu de Millars y pasar avant lo asut que tenen comensat». No obstant tot, és interessant assenyalar, que al marge de aquesta dada ja coneguda, l'Arxiu Municipal de Castelló conserva una còpia del plet sencer, que compta amb 454 folis redactats en llatí. Evidentment, aquest no és el lloc on aturar-se a examinar-lo al detall, però sí que és important fer alguns comentaris al respecte.

Efectivament, és interessant observar que Borriana no sols reivindica uns plantejaments molt semblants als que s'han exposat al llarg de tot aquest treball, sinó que, aprofitant que l'obra portava més de tres dècades aturada, va endurir-hi el seu discurs. Ara l'exigència que Castelló i Almassora crearen portalets al seu assut, era un aspecte ínfim, ja que negaven que aquelles dos institucions hagueren tingut mai un assut de pedra i argamassa, i a més veien totalment il·legítim que la construcció es fera de cap a cap del riu i que la ubicació no fóra la de l'antic assut del Castell d'Almassora. Evidentment, aquest posicionament estava completament fora de lloc, ja que Castelló i Almassora s'havien gastat més de 14.000 lliures a principis de segle en unes infraestructures que havien anat obtenint els respectius suports de la Reial Audiència.

⁵² AMC. Aguas, Caixa 6. Autos instados por la villa de Castellón para obligar a la de Almazora a continuar en la fábrica del azud, a fin de que no se perdiese la previsión de cal y de piedra que estaba hecha (1628).

Especialment destacat és un procés de 1668,⁵³ en què s'arrepleguen testimoniatges de llauradors amb més de cinquanta anys d'edat, els quals feren un repàs sobre els assuts que tenien «els antics» —al segle XVI—, per demostrar tot el contrari al que havia argumentat Borriana. Aquests testimonis recorden que si en aquell any s'estava emprant un «açut de estaques i bastons [...] banastes», no era perquè estigueren seguint la llei, sinó perquè hi havia problemes tècnics i econòmics —«grans gastos»— que no els va permetre acabar l'assut de pedra picada i argamassa en 1624-25. En aquest moment, i al contrari del que ocorre en les visures tècniques, la culpa s'atribueix als constructors, ja que segons els testimonis «los mestres erraren en la fàbrica per anar baixa la obra».⁵⁴

Amb el plet guanyat definitivament contra Borriana, i diners estalviats durant diverses dècades per acabar l'obra, es pot dir que aquesta ja havia entrat en la seua recta final, més de 150 anys després de l'inici del procés de transició dels assuts de fusta als de pedra picada i argamassa. Així doncs, si bé és cert que el *Libro de cuentas de los gastos ocasionados en la rehedificación del azud*, va deixar d'enregistrar despeses regulars el 24 de maig de 1670,⁵⁵ podria dir-se que la darrera intervenció sobre l'assut es va fer el 21 de setembre de 1673, moment en què l'obrer de vila, Josep Dols major (Olucha, 1987: 173), fou contractat per a realitzar les darreres reformes pactades en tretze capítols, entre els quals destaquen la demolició d'una penya i fer millores en algunes de les infraestructures construïdes per Negret, Arbereda i Roca a principis de segle.⁵⁶

CONCLUSIONS

Els segles XVI i XVII representen per a les institucions de reg de Castelló i Almassora un llarg procés d'experimentació per tal de dominar l'art de construir assuts. Durant tot el cinc-cents la decisió de construir l'assut més avall de la Rambla de la Vídua fou un veritable desastre, de manera que tot i comptar-hi amb bons especialistes, modificar-ne l'emplaçament en diverses ocasions i substituir-hi la fusta per la pedra picada i l'argamassa, mai es va aconseguir obtindre una solució fiable i duradora que donés estabilitat als regants. Al sis-cents, per la seua banda, la idea d'edificar-lo abans de la Rambla originà la necessitat de construir tota una sèrie de complexes infraestructures complementàries que ocasionaren seriosos problemes als dos consistoris, a causa de les seues elevades despeses i les tensions sorgides amb els constructors. Juntament amb les dificultats susdites, no s'ha d'oblidar que aquestes dos institucions hagueren de fer front a les contínues pretensions del Consell de Borriana, el qual estigué ocasionant plets de manera continuada per

53 AMC. Aguas, Caixa 9. *Proceso instado por la villa...*

54 *Ibidem.*

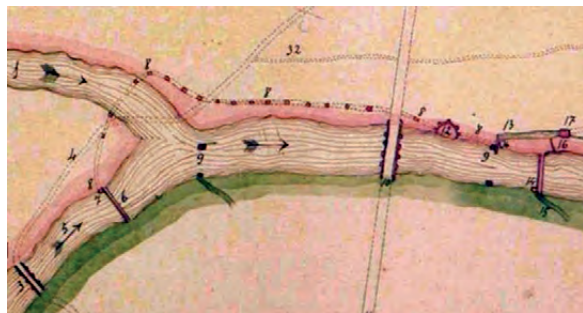
55 AMC. Aguas, Caixa 9. *Libro de cuentas de los gastos ocasionados en la rehedificación del azud (1668).*

56 Els capítols d'aquesta reforma foren transcrits íntegrament en Olucha (1987: 116-118).

tal de no veure's perjudicada per les noves obres, de manera que la construcció de l'assut no sols plantejava problemes tècnics sinó també institucionals.

Finalment, els Consells de Castelló i Almassora pogueren sobreposar-se a totes aquestes dificultats, de manera que es va aconseguir consolidar a finals del segle XVII unes infraestructures hidràuliques de gran qualitat tècnica que donarien una gran estabilitat a ambdues institucions de reg. La consolidació de l'assut fou fonamental per a explicar els canvis que es viurien al segle XVIII ja que, una vegada salvaguardada la problemàtica de la feblesa de l'assut front a les riudes, es podia començar a dedicar els esforços col·lectius en altres infraestructures, tals com l'assut del riu Sec, la Séquia Nova o els nous partidors (Casa de les Reixes). Uns canvis que explicaran, en part, les transformacions agràries posteriors.

APÈNDIX

Plànol 1: Esquema de les infraestructures de reg en el riu Millars i la rambla de la Vídua.⁵⁷

Llegenda del punts citats: 1. Rambla de la Vídua; 3. Pont de Santa Quitèria; 5. Riu Millars; 6. Quart assut de Castelló-Almassora (s. XVII); 7. Caseta de l'assut (s. XVII); 8. Mina de la muntanyeta de Santa Quitèria (s. XVII); 12. Castell d'Almassora; 9 [esquerra]. Segon assut de Castelló-Almassora. «Els tres portalets» (segona

meitat s. XVI); 9 [dreta], Caseta dels Moros. Emplaçament del primer (principis s. XVI) i tercer assut de Castelló-Almassora (finals s. XVI); 13. Séquia descoberta; 14. Assut de Borriana.

Plànol 2. Unió de la Rambla de la Vídua amb el riu Millars en l'actualitat.⁵⁸

⁵⁷ Font: *Plano demostrativo de la división de aguas entre Almazora y Castellón* (1790). Publicat en Bernat i Guardiola (2008).

⁵⁸ Font: Google Earth. (Consultat: 2016/10/12).

Imatge 1: La Casa dels Moros o caseta de «l'Assut del Castell».⁵⁹

Imatge 2: Restes arqueològiques de «l'Assut dels tres portalets». A l'esquerra encara es pot veure una petita ranura per on es posava un portell o portalet per dirigir l'aigua cap a Borriana pel costat del riu de Vila-real.⁶⁰

⁵⁹ Imatge de Javier Saura. Maig de 2016.

⁶⁰ *Ibidem*.

Imatge 3: Tres dels respiradors del canó de la rambla de la Vidua.⁶¹

Imatge 4: «Assut de la muntanyeta de Santa Quitèria» en l'actualitat. Les reformes realitzades a l'època industrial fan difícil imaginar com seria al segle XVII.⁶²

⁶¹ Imatge de Mercedes Nàcher Marí. Febrer de 2017.

⁶² *Ibidem*.

BIBLIOGRAFIA

- ALBEROLA ROMÀ, Armando. *Los cambios climáticos: la pequeña edad de hielo en España*. Madrid: Cátedra, 2014.
- APARICI MARTÍ, Joaquim. «Obra en piedra. Maestros Vizcaínos en la Plana de Castelló (siglos xv-xvi)», *Millars: Espai i Història*, 2006, 29, p. 133-150.
- ARCINIEGA GARCÍA, Luis. «Carrera profesional del maestro del rey en el reino de Valencia en época de los Austrias: la sucesión al cargo que ocupó Francisco Arboreda en 1622», *Ars longa: Cuadernos de Arte*, 2009, 18. p. 109-131.
- BERNABÉ GIL, David. «Política hidràulica en la España de los Austrias», en ALBEROLA ROMÀ, A. *Cuatro siglos de técnica hidràulica en tierras alicantinas*. Alicante: Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, 1995, p. 67-88.
- «Técnica hidràulica y regadío en el Bajo Segura: la construcción del azud de Alfaytamí y las remodelaciones en la red de irrigación (1571-1598)», *Revista de Historia Moderna: Anales de la Universidad de Alicante*, 2011, 29, p. 11-38.
- DE PASSA, Jaubert. *Canales de riego de Cataluña y Reino de Valencia, leyes y costumbres que los rigen*. Valencia: Sociedad de Amigos del País, 1844.
- FABREGAT GALCERÀ, Emeteri i VIDAL FRANQUET, Jacobo. «La canalització de l'Ebre a la regió de Tortosa (1347-1851)», *Quaderns d'Història de l'Enginyeria*, 2007, 8, p. 3-50.
- GARCÍA EDO, Vicente. *Derechos históricos de los pueblos de la Plana a las aguas del río Mijares*. Vila-real: Comunidad de Regantes de Vila-real, 2013.
- GIMENO MICHAVILA, Vicente. *Del Castellón viejo*. Madrid: Confederación Española de Cajas de Ahorro, 1984.
- GUARDIOLA, Ferran i BERNAT, Jesús. *El reg d'Almassora al 1790*. Almassora: Caixa Almassora, 2008.
- GUINOT RODRÍGUEZ, Enric i SELMA CASTELL, Sergi. *Camins d'aigua: las acequias de la Plana de Castelló*. Valencia: Conselleria d'Agricultura, Pesca i Alimentació, 2002.
- LÓPEZ GÓMEZ, Antonio. «Las preses españolas del siglo xvi. Antecedentes e innovacions revolucionarias», en ALBEROLA ROMÀ, A. *Cuatro siglos de técnica hidràulica en tierras alicantinas*. Alicante: Instituto de Cultura Juan Gil-Albert. 1995, p. 89-116.
- MADOZ, Pasqual. *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar (1846-1850)*. Madrid: Establecimiento tipográfico de P. Madoz y L. Sagasti, 1846-1850.
- OBÍOL MENERO, Emili. *L'aprofitament de les aigües a l'horta del Millars*. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló, 1985.
- OLUCHA MONTINS, Ferran. *Dos siglos de actividad artística en la villa de Castellón: 1500-1700*. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló, 1987.
- PARDO NÁCHER, Cristian. «La representativitat dels usuaris en les assemblees extraordinàries de regants a les hortes de gestió municipal durant l'Època Moderna: el cas de Vila-real després de la inundació de 1581», en *Actes del IX Congrés sobre sistemes agraris, organització social i poder local*. Alguaire: Universitat de Lleida. 2016, s.p.
- ROMÁN MILLÁN, Inmaculada. *El regadío de Vila-real durante los siglos XIII-XIV*. Vila-real: Comunidad de regantes de Vila-real, 2000.
- VIDAL FRANQUET, Jacobo. «L'assut i les séquies del tram baix de l'Ebre als segles XIV i XV», *Recerca*, 2006, 10, p. 63-102.